

Darko Suvin

O Marxu i od njega (2025, 4,250 riječi)

Predveče me Brecht zatekao u vrtu kako čitam *Kapital*. Brecht: „Smatram da je vrlo dobro što sada izučavate Marxa -- kad ga srećemo sve manje i manje, a posebno malo kod naših ljudi“. Odgovorio sam da najradije čitam poznate knjige kad izađu iz mode.

Walter Benjamin, *Razgovori s Brehtom*, (dnevnička zabeleška, 25/7/1938).

1. Živi rad

1.1. Proizvodnja i/kao kapitalizam

Dve osnovne pretpostavke zauzimaju središnje mesto u Marxovoj analizi „materijalnog načina proizvodnje“ koji čine kapital i kapitalizam. Prva je živi rad (*lebendige Arbeit*), „živi izvor vrednosti“ (*Osnovi kritike političke ekonomije*, 19/170); Dussel kaže da je to „kategorija koja po Marxu stvara sve druge kategorije; a fetišizam je odsustvo pozivanja na nju“ (Dussel, 39). Druga, podela „proizvodnje“ na kapitalističku i stvaralačku, ima ključni značaj zbog Marxove definicije ljudskih bića kao bića koja „proizvode... svoj materijalni život“ (*Nemačka ideologija*, 19). Obe pretpostavke se razmatraju u njegovim *Osnovama*:

Radnik, dakle... razmenjuje rad... samo ukoliko taj rad već opredmećuje određenu količinu rada, dakle ukoliko je njegov ekvivalent već izmjereno, dan.; Kapital dobija taj rad u razmjeni kao živi rad, kao opću proizvodnu snagu bogatstva.... Radnik [će] tom razmjenom ... slično Ezavu (koji je za zdjelu leće odstupio svoje prvorodstvo) za svoju radnu sposobnost kao danu veličinu dati njenu stvaralačku snagu... stvaralačka snaga njegovog rada etablira [se] nasuprot njemu kao snaga kapitala, kao tuđa moć. On se odriče rada [*entäussert sich* – eksternalizuje, otuđuje u] kao produktivne snage bogatstva, a kapital je kao takvu prisvaja. .... Upravo [je] sam kapital u svojoj biti to pomjeranje, ta transpozicija i ... transsupstancijacija; proces potreban da bi vlastite snage rada postavio kao radniku tuđe... (*Osnovi* 19/178-180)

U kapitalističkom procesu proizvodnje radnik mora da uđe u „apsolutno razdvajanje vlasništva i rada, žive radne snage i uslova njenog realiziranja, opredmećenog i živog rada, vrijednosti i djelatnosti koja je stvara“ i da se u tome transformiše. Njegova „mogućnost stvaranja vrednosti“ pretvorena je u kapital, tuđeg gospodara sposobnosti žive radne snage, u „vlastitom moći i voljom obdarena vrijednost nasuprot radnoj snazi u njenom siromaštvu.“ Kroz ovakvo osiromašenje radnih ljudi bogatstvo se neprekidno „iznova oplođuje ... proizvod rada, opredmećeni rad, obdaren [je] od samog živog rada vlastitom dušom i nasuprot njemu fiksira [se] kao tuđa moć...“ (*Osnovi*, 19/297-8)

Ukratko, kako će nekoliko godina kasnije zaključiti Marx, živi rad je transformisan u proizvodnju robe plus višak vrednosti, pri čemu je oboje ugrađeno u kapital (*Teorije*, 20/168-353 i na drugim mestima u tekstu).

Radikalno cepanje i polarizacija svih odnosa pod hegemonijom kapitala (živi rad nasuprot otuđenom radu, upotrebna vrednost nasuprot razmenskoj vrednosti itd.) može se videti u dva dijametralno suprotna značenja za koja Marx u *Osnovama* – takoreći stenografski -- koristi reč „proizvodnja“:

Marxu je bila savršeno jasna razlika između „proizvodnje uopšte“ i „kapitalističke proizvodnje“. U stvari on je naročito napadao tvrdnje ove druge -- kroz njenu političku ekonomiju -- o univerzalnosti njenih specifičnih i poveshnih uslova. Ali istorija se dogodila, i u jeziku i u mnogo čemu drugom. Što ovde stvara izuzetne teškoće jest da je Marx analizirao 'kapitalističku proizvodnju' koristeći njezine vlastite termine, dok je istovremeno, gledajući bilo u prošlost ili u budućnost, u stvari bio prinuđen da mnogo puta iste reči upotrebi za opšte ili istorijski različite procese (Williams, 90).

Ja ću koristiti oznaku P2 za ekonomsku „proizvodnju zasnovanu na kapitalu“ (*Osnovi*, 344), definisanu sa kapitalističkog stanovišta, odnosno kao proizvodnju viška vrednosti, pri čemu se upotrebna vrednost proizvodi samo u meri u kojoj je nosilac razmenske vrednosti. „Proizvodan rad je, dakle, -- u sistemu kapitalističke proizvodnje -- takav rad koji za onoga ko ga upotrebljava proizvodi višak vrednosti“ (*Teorije*, 24/302). Nasuprot tome, korišću P1 da bih označio nekapitalističku proizvodnju upotrebni vrednosti, u smislu stvaralačke snage (*Osnovi*, 19/178) (*schöpferische Kraft*):

Šta je produktivan rad a šta nije, pitanje o kojem su vođene velike diskusije otkako je Adam Smith uveo to razlikovanje, mora proizići iz analize različitih strana samog kapitala. Produktivan rad [P2] je samo onaj koji proizvodi kapital. Nije li apsurdno, pita npr. (ili bar slično) g. Senior, da proizvođač klavira treba da bude produktivan radnik, a pijanist ne, iako bez pijanista klavir ne bi imao smisla? Ali to je tačno tako. Proizvođač klavira reproducira kapital, pijanist razmjenjuje svoj rad samo za dohodak. Ali zar pijanist ne proizvodi [P1] muziku i zadovoljava naše muzičko osjećanje, a u neku ruku to osjećanje i proizvodi [P1]? On to zaista i čini: njegov rad proizvodi nešto; ali zato on nije produktivan rad u ekonomskom smislu [P2], kao što nije produktivan rad [P2] luđaka koji proizvodi [P1] priviđenja (*Osnovi* 19/177; vidi i 207-8).

Dva značenja proizvodnje proističu iz činjenice da Marx mora istovremeno i da objasni i da kritikuje Smithovu i Malthusovu političku ekonomiju, da mora iscrpno da obrazloži epohalne mogućnosti kapitalističke proizvodnje [P2] orijentisane na proizvodnju profita, i da je temeljno napadne ukazujući na njena antropološka ograničenja, nesposobnost da dođe do proizvodnje „specifične za vrstu“ [P1], usmerene na solidarnost s radnim ljudima.

Adam Smith takođe suprotstavlja glumce koji proizvode pozorišni komad [P1] onima koji su produktivni [P2] u povećanju bogatstva njihovog poslodavca (*Osnovi*, 154). Nije slučajno što i Smith i Senior, kao i Marx, koriste ekonomske primere iz duhovne ili estetske proizvodnje (za Marxove stavove o umetnosti i proizvodnji up. lucidne distinkcije u Sánchez Vázquez, 181 i dalje). P1 je očigledno neproduktivna sa stanovišta buržoaske političke ekonomije, a potencijalno stvaralačka s Marxovog antropološkog stanovišta. Kreativnost P1 je

u buržoaskom društvu samo sačuvana – ali uvek ugrožena -- u nekapitalizovanim enklavama, od kojih su možda najvrednije umetnička proizvodnja i ljubav. Zato taj poluumetnički odnos „uopće odgovara razvitku upotrebne vrijednosti rada“ (*Osnovi* 19/401).

Iako su vladari u svim lasnim društvima prisvajali proizvodnju, Marxov gnev sugerije da je to, s obzirom na ogroman razvoj proizvodnih snaga, sada po prvi put i nepotrebno, te je prekriveno gigantskom ideološkom mistifikacijom nove vladajuće klase. Buržoazija pretenduje na slobodu i integralan humanizam, ali je njen jedini horizont P2 koji će Marx kasnije definisati kao proizvodnju, iz rada, viška vrednosti koji kapital prisvaja i kojim se konstituše.

1.2. Rad kao živa vatra

Ovde bi najvisprenija formulacija mogla biti sledeća:

Rad je živa, oblikujuća vatra; prolaznost stvari, njihova vremenitost, kao njihovo oblikovanje živim vremenom. U jednostavnom procesu proizvodnje... prolaznost oblika stvari koristi se da bi se postavila njihova upotrebljivost. Kad od pamuka postaje pređa, od pređe tkanina, od tkanine štampana ili bojadisana tkanina itd., a od ove recimo haljina, onda se 1) supstancija pamuka održala u svim tim oblicima... 2) u svim tim uzastopnim procesima materija je primala sve korisniji oblik, jer ju je ovaj sve više prilagođavao potrošnji; dok najzad nije dobila oblik u kojem... postaje ljudskim uživanjem, gdje je njena promjena neposredno njena upotreba (*Osnovi* 19/221).

„Živi rad“ ne označava ljudsku energiju i veštinu samo kao nešto ključno za proizvodnju. Radna snaga je *vis viva*, ljudska inkarnacija urođenog svojstva materije, a to je „*kretanje* ... kao *nagon, životni duh, naprezanje*“ (Marx, *Sveta porodica*, 157). Ova tradicija polazi od Aristotelove *entelekhia* kao mogućnosti, preko Leibniza i Hegela do Blohove (Bloch) latentnosti s tendencijom (o Marxovom korišćenju Leibniza v. Bellinazzi te Suvin „*Illuminating*“). Pošto je „način proizvodnje... određeni *način života*“ (Marx-Engels, *Nemačka ideologija*, 18), rad označava proizvodnju života. Sada nas već ne iznenađuje tvrdnja da „napredak stanovništva ... takođe spada u proizvodnju“ [P1] (*Osnovi*, 19/322). To je potvrđeno u čuvenom Engelsovom predgovoru *Poreklu porodice*: „proizvodnja i reprodukcija neposrednog života... je, opet, dvojakog karaktera. S jedne strane, proizvodnja sredstava za život...; s druge strane, proizvodnja samih ljudi.“

1.3. Plebejska metamorfička tradicija

Osnovi, a zatim i *Kapital*, predstavljaju vrhunac i krunu celokupne plebejske tradicije metamorfičke slikovitosti, onako kako je izložena u Bakhtinovom delu *Rable i njegov svet*, u kojoj besmrtni radni narod konstituše tijelo svijeta u povratnoj sprezi sa svetskim dobrima, preoblikovan njima i u njima kao njihova tela. Ta tradicija u pozitivnom smislu počinje od ranih metamorfičkih mitova (od kojih je središnji onaj o Prometeju i kao donosiocu vatre i kao oblikovatelju) te od narodnih predanja; zatim prolazi kroz ono što Bakhtin naziva „gozbenim libertinizmom“, kao npr. u pričama o Zemlji Dembeliji i kod Rabelaisa, postavljajući magično, nesputano, neposredno prisvajanje prirode bez rata, oskudice i rada, i kulminira u Fourierovoj

budućnosti strastvenih privlačnosti. U negativnom smislu, Karneval je povezan s Postom: sve što se suprotstavlja takvom zadovoljstvu tretira se kao demonski neprirodno oduzimanje životnih sila ili duha ljudi od strane vampirskih zlikovaca. Marx je ovde upotrebio filijaciju koja obuhvata i fantaziju užasa i utopijsku alternativu: subverzivni plebejski žanrovi, koji radikalno odstupaju od naizgled čvrstog i nepromenljivog statusa kvo i koji su stoga upućeni na fantastičku procesualnu i metamorfičku slikovitost, dali su Marxu u *Osnovama* narodsku, spontano materijalističku imaginativnu tradiciju formulisanja sudbine eksploataisanog naroda kao borbe između žive obnove njegovih snaga i zombijske smrti-u-životu.

Marx je promenio i upotpunio tu tradiciju, spojivši je s materijalističkom i dijalektičkom intelektualnom tradicijom, koja izrasta iz sličnih korena, ali se razvijala u neku ruku samostalno počevši od Heraklita i Epikura -- koga Marx hvali u svojoj doktorskoj disertaciji -- do Spinoze, Hegela i Feuerbacha, nakratko se opet mešajući s plebejskom tradicijom u ranijim dostignućima npr. Lukrecija, Rabelaisa i Cyranoa. Marxova glavna inovacija bila je da *ljudsko telo* zameni *živim telom rada*, zbog čega kosmička pretpostavka večno žive vatre postaje konkretna, svakodnevna *oblikotvorna vatra živog rada*. To je radikalno prevazišlo dominantnu grčku verziju delatnosti rascepljene između *praxisa* slobodnih i bogatih građana i *poiesisa* plebejskih obrtnika, robova i žena: „Ne postoji nijedna efektivna sloboda koja istovremeno ne bi bila materijalna transformacija ... kao ni rad koji nije transformacija nečijeg sopstva...“ (Balibar, 40–41). Marxov kopernikanski obrt zamenio je ovu dihotomiju polisa, koju su već bili odbacili Vico i Kant, dubljim binarnim odnosom živog rada i vampirskog kapitala.

Rad je po tradiciji izrastao iz siromaštva i bio odbrana od njega, što očigledno pokazuje semantička srodnost ta dva termina, *ponos* (trud) i *penia* (oskudica) u grčkom, odnosno *Arbeit* i *Armut* u nemačkom jeziku. Locke je primetio da je u narastajućem kapitalizmu rad izvor svakog vlasništva a Smith da je izvor sveg bogatstva, ali su obojica smatrala da je radu potreban novac kako bi bio plodotvoran. Već je Fichte, po ugledu na radikale iz Francuske revolucije, prigovarao da „čim netko ne može više živeti od svog rada, društveni je ugovor [na kome se temelji pravo na vlasništvo] što se njega tiče u potpunosti dokinut“ (citirano u Lukács 71). Marx je pak prihvatio sugestije Hegela da je rad izvor sveukupnog stvaralaštva, ali i postvarenje (reifikacija) ljudi u otuđenju, kao otuđenih. Tako Marx plebejskoj odbrani potrošačkog i hedonističkog tela, koja kulminira kod Fouriera, dodaje bitno novu spoznaju i trop *proizvodnog tela*, koje dijalektički opovrgava buržoasku političku ekonomiju. Jedna njegova marginalna ali programatska napomena glasi: „Čovečije telo. Potreba i rad.“ (*Nemačka ideologija*, 24) Zato će njegovo shvatanje trajati onoliko dugo koliko i praktikovanje rada otuđenog od zadovoljstva i naša očajnička potreba da mu smislimo radikalnu alternativu.

1.4. Od zajednice do samoće

Tako Marxovi *Osnovi* polaze od toga da je „prva pretpostavka da ... na jednoj strani stoji kapital, a na drugoj rad“ (*Osnovi*, 19/148), pa se radno vreme mora razmeniti za novac. Ta situacija uopšte nije prirodna. Istorijski gledano „druga pretpostavka (je) ... raspadanje kako malog slobodnog zemljišnog vlasništva, tako i zajedničkog zemljišnog vlasništva...“ (*Osnovi*, 19/312). Pre kapitalizma, „pojedinačni radnik“ postojao je kao član zajednice – plemena, azijskog ili srednjovekovnog sela, itd. -- čije je „zajedničko zemljišno vlasništvo ... ujedno *pojedinačan posjed*“ (ibidem 326), kao upravljanje. Kapital pretpostavlja potpuno poništenje raznih oblika „u kojima je radnik vlasnik ili u kojima vlasnik radi.“ To pre svega znači: 1)

razlaganje odnosa radnika prema zemlji, „laboratoriji svojih snaga i području svoje volje“; 2) „razlaganje odnosa u kojima je radnik vlasnik oruđa“; 3) razvlašćenje radnika od „sredstava potrošnje... za vrijeme... proizvodnje, *prije* njenog dovršenja“ (*Osnovi*, 331). Kapitalizam postoji samo pomoću nasilnog odvajanja radnih ljudi od materijala i sredstava za rad, on se zasniva na gušenju radnikovog „samoodržanja, njegove samoreprodukcije kao člana zajednice“ (*Osnovi*, 316).

Iz kratkog istorijskog prikaza, pod naslovom *Oblici koji prethode kapitalističkoj proizvodnji* (*Osnovi*, 312-344), postaje jasno „da kapitalistički način proizvodnje zavisi od društvene povezanosti, koja poprima ‘ideološki’ oblik individualne ne-povezanosti“ (Hall, 24). Robinson Crusoe na svom pustom ostrvu prilično je mistifikovan mit o poreklu političke ekonomije, ali je snažan simbol „isključenog“ statusa manuelnog i intelektualnog radnika. Ta isključenost i prateća telesna represija prodiru vrlo duboko, na šta ukazuju Marxove dobro poznate vampirske, kanibalističke i demonske slike. Ona je takođe razvlašćenost, što dovodi do objektivne *samoće* (izolacije, *Vereinzelung*) pojedinca: „radnik... postoji uz njega kao oduhovljena pojedinačna punktualnost, kao živi izolirani dodatak“ (*Osnovi*, 311).

Ovo je povijesno jedinstveno preoblikovanje živog rada i upotrebne vrednosti: „u kapitalu [je] apsorbirana akumulacija znanja i veštine, općih proizvodnih snaga društvenog mozga...“ (*Osnovi*, 20-67). Njeno dugo trajanje vodi do velike kulturne revolucije, na koju su ukazivali i kritičari s Desnice kao na pomalo nejasno „razdvajanje senzibiliteta“ (T.S. Eliot). Na Levici su to artikulisali Lukács i Bakhtin kao silaznu krivulju romana od kolektivnih vrednosti Cervantesa i Rabelaisa ka nesretnom individualizmu Gogolja i Flauberta. To je kako posljedica tako i simbol raspadanja prekapitalističkih zajednica i zajedništava pred snažnim naletom razmenske vrijednosti: upotrebna vrednost pretvorila se u novac i reproduktivni kapital.

Kapitalizam neprekidno uništava ne samo zajedničku upotrebu zemlje i združeni rad nego i neopipljive, ali sasvim stvarne, upotrebne vrednosti ponosa u radu, veštine, zajedničkih vrednosti i verovanja kao i otvorene numinoznosti. To dovodi do okrutne individualističke samoće, potpunog raščarivanja (Weber), kada većina ljudi živi u bučnom ili tihom očaju (Thoreau). Potvrđuje se u masovnim društvenim pojavama kao što su alkoholizam, nihilistička destrukcija, političke pobune i emigracija, ali se najrazumljivije iskazuje u realizmu Dickensovog i Balzacovog doba.

2. Poći dalje s Marxom

2.1. O teleologiji istorije

Kapitalizam tako označava postojanu, neumoljivu i obično eksplozivnu dezintegraciju većine prethodnih oblika odnosa ljudi jednih prema drugima i prema univerzumu društva i prirode. Ovaj pomak u vrednosnim horizontima i u dubinama ljudskih osećanja dodaje prekapitalističkim ili tributarnim klasnim društvima bar još pet ključnih činilaca: *prvo*, ogroman razvoj proizvodnih snaga; *drugo*, mutaciju neposrednih i prihvaćenih nasilnih odnosa između tlačitelja i potlačenih (položaj robova i tributara, tj. davalaca danki i kmetova) u prikriven i nepriznat odnos eksploatatora i eksploatisanog; *treće*, uspon nacionalnih država:

četvrto, zamenu religije kao nesumnjivog horizonta političkom ekonomijom i njenim ideologijama produktivnosti (koja iz rada izvlači višak vrednosti) i tehnonomom (zamrznutim radom koji ne štrajka) kao i -- nažalost u manjoj meri -- javnim mnjenjem civilnog društva; i *peto*, konvergenciju težnje za sticanjem profita i izvitoperene tehnologije u sve potpuniji nadzor nad stanovništvom i globalnu „državu nadzora“ (Zuboff).

Ipak prisustvo takvih ogromnih i relativno brzih društvenih promena takođe znači da kapitalizam *nije* bio sudbinski predodređen Srećan Pad koji osigurava konačno iskupljenje: verovatnije je da je bio rascep u kulturnoj istoriji. To se može pročitati u *Utopiji* Thomasa Morea, koji autoritativno govori o usponu kapitalizma. Takođe se može naći i u Marxovim ponovljenim protivljenjima, tako u njegovoj prepisci sa Rusima (1877-1881), da se njegov prikaz „kako je nastao kapitalizam u zapadnoj Evropi“ koristi za izgradnju „teorije opšteg razvoja sudbinski određenog svim narodima“ (navedeno u Suvin, *Defined* 451). Ovde je latentno prisutan veći broj mogućnosti za 21. vek: jer to takođe znači da kapitalizam neće biti sudbinski prevaziđen. Možda ćemo morati da preformulišemo cenu budućeg neuspeha ne samo kao povratak varvarizma, koji je očigledno obilježen npr. telima svih žrtava rata, već kao još strašniju pretnju desetljeća ili stoljeća fašizma 2.0 u kojima se aspekti svih najgorih kapitalističkih, feudalnih, despotskih i robovlasničkih društava stapaju u novu svakodnevnu vladavinu.

2. 2. Posvećivanje stvaralaštva

Ništa manje zanimljiv nije Marxov argument o obogotvorenju prisvajanja zemljišta radom zajednice (plemena), izložen u *Prekapitalističkim oblicima proizvodnje*. To „obuhvatno jedinstvo“ koje stoji iznad naslednog poseda stvarnih zajednica i sankcioniše ga, pojavljuje se „kao *poseban* entitet iznad mnogobrojnih zbiljskih posebnih zajednica..., a višak rada postaje opipljiv... u zajedničkim radovima za veličanje jedinstva.“ Marx taj entitet ispravno identifikuje delimično kao despota, patrijarhalnog „oca mnogih zajednica,“ a delimično kao „imaginarno plemensko biće, boga“ (*Osnovi* 19/313-4). Ali numinozna sila ili bog takođe je personifikacija imaginarne supstance zajednice, vizija – i sve više iluzija – njenog života kao zajednice, dok je imperator samo „sin Neba“ ili živo božanstvo-organizator na zemlji. Relativno je malo misticizma, a mnogo više hijerarhijskog razvlašćenja, u tom sažimanju svakodnevne svetosti svojstvene stvaralačkom odnosu između rada i zemlje (odnosu koji nije podeljen u naše kategorije religije, politike i ekonomije).

Kapitalizam je i ovde na suprotnom polu. On oduzima kreativnu snagu od subjekta i objekta rada, a promovise ili Velike preduzetničke Ličnosti ili apstraktnu Nauku. On iscrpljuje vrednost radnih ljudi u najširem smislu (tj. svih osim kapitalista i njihovih pomagača, koji uživaju u vlasti). Osiromašenje radnika nije samo ekonomsko, ono se proteže na pitanja života i smrti: političko razvlašćivanje u odnosu prema drugim ljudima i „religijsku“ nemoć u odnosima prema univerzumu. Dok je prolaznost obrađivanih objekata vodila korisnosti i upotrebnim vrednostima i bila obnovljiva kao ciklički život, strela vremena sada donosi potčinjenost moćima čudovišnim i bezličnim, kao rastvorenima u svetu porobljenih odnosa, i samo maglovito shvaćenima kao pogubne posledice. Weberovo raščaravanje može se konačno poistovetiti s gubitkom strukture osećanja jedinstvenog smisla u delovanju i životima ljudi.

Danas možemo videti da nepodnošljivo raščaravanje u klasičnom povratku potisnutog vodi još gore -- nepriznatom -- ponovnom začaravanju (Balibar 59 i dalje). Nove čudovišne religije i sekte s magičnim moćima da očaraju i uzbude izranjale su iz okeanskih dubina kapitalističkog načina proizvodnje tokom proteklih šest vekova; tu su uključene i svetovne religije kao što su nacionalna država, fašistički rasizam, pa čak i (navodno revolucionarna) partijska država staljinizma. Istovremeno je svakodnevni život podeljen na rad i dokolicu: senzorni sistem ljudi, njihovu svest i osećaj za vrednosti preoblikovali su snažni tokovi mode kojom upravlja potrošnja.

Da bismo pristupili razumevanju tih novih tokova neophodno je da ozbiljno shvatimo Marxovu hipotezu o fetišizmu (up. za početak Fromm i Iacono), i preradimo ju za doba svetskih ratova i trenutnih senzacionalističkih komunikacija. Trebalo bi da kritički sagledamo osnovne stavove u kojima se Marx bavi fetišizmom i dubinskom mistifikacijom svojstvenom kapitalističkom procesu proizvodnje i načinu života, a ne samo čuvenim poglavljem u prvoj knjizi *Kapitala*. Njegovi temeljni stavovi nisu se promenili otkako je napisao *Osnove* (delo koje sam ja ovde iskoristio kao verovatno najbogatiju formulaciju ove materije). On je i u prvom tomu *Kapitala*, zadirući dublje ispod pojava, nekoliko puta suprotstavio „vulgarnu“ ekonomiju kao i „prikriveni“ karakter kapitalizma prethodnom formiranju klasa. A u trećem tomu *Kapitala*, i ranije u *Teorijama o višku vrednosti*, dolazi do prvih razmatranja o kamatonosnom kapitalu, koji on naziva njegovom „najfetišiziranjem formom“, a zatim nastavlja sa „začaranim i glavačke izokrenutim svetom kapitala“, od proizvodnje do procesa cirkulacije, određenom ne samo vremenom rada nego i vremenom cirkulacije (*Kapital*, 3: 404 i 835-36, *Teorije*, 20/33-45); ovo jasno podrazumeva i da je samo smišljanje termina i kategorije „profita“ još mističnije. Voleo bih da je Marx stigao i do prve teorije finansijalizovanog kapitalizma koji zavisi od ratova – te do kritike saznavanja...

U bitnom osavremenjivanju Marxovih uvida za 21. vek moramo iskoristiti nekoliko novih tokova spoznaje. To su, prvo, uvidi kritičara buržoaskih pretpostavki ekonomije od Polanjija do današnjih ekoloških debata, počevši od apsolutno neophodnog opovrgavanja prevare o BNP-u kao merilu dobrobiti (up. Daly-Cobb, i Suvin “Introduction”). Drugo, uvidi materijalističkog feminizma i ekologa. Pored toga što uvode nova žarišta, kao što je npr. preplitanje proizvodnog i rodnog tela, oni dodaju i nove metode. Ne bi trebalo da postoje nikakve dublje prepreke takvom savezu – bez obzira na neke kontingentne prepreke, koje se javljaju zbog suprotnih interesa, recimo muških i ženskih elita koje se nadmeću u kapitalističkoj igri pokera. Marksističkom demonskom rođenju mora se dodati feminističko i brehtovsko sveto rođenje, svako stvaralaštvo koje posvećuje život. Na kraju moram da pomenem i paralelno suprotstavljanje „korisnog rada naspram beskorisnom trudu“ Williama Morrisa, koje koncizno pravi razliku između „...prvog koji daje nade i drugog koji je ne daje“.

3. Pogled na Mladena Lazića

Moje poznanstvo sa Mladenom Lazićem datira od mog rada na knjizi *Samo jednom se ljubi: Radiografija SFR Jugoslavije 1945.-72., uz hipoteze o početku, kraju i suštini*, koja je izašla u Beogradu g. 2014. kod Fondacije Rosa Luxemburg, no kao neupućeni literat i „kulturnjak“ radio sam na tekstu oko 7 godina. Odmah od početka naišao sam na ogromnu prepreku, naime

potpuno nerazumijevanje statistikâ SFRJ, godišnje pomno i obilno izdavanih, od kojih sam si bio nabavio komplet do 1972. Statistika kao disciplina nije mi bila problem, kao student Tehnike u Zagrebu odslušao sam punu godinu matematike sa statistikom kod odličnog profesora i znao sam što je Hi-kvadrat i slične smicalice, naprosto su mi kategorije bile nečitljive, kao da su na mongolskom jeziku; kasnije sam saznao da su kategorije bile preuzete iz sistema sovjetske statistike pod Staljinom, koji je pak bio građen na carsko-njemačkima pod Bismarckom. Kako sam onih godina češće gostovao na priredbama nekih lijevih skupova u Ljubljani, potužio sam se na to; odgovor (mislim da je potjecao od Rastka Močnika) „Ah nema problema, obrati se na Mladena Lazića, on ti to sve zna.“ To sam učinio i dobrano ga izgnjavio brojnim pitanjima, dok nisam shvatio kako čitati statistiku SFRJ. Bio sam u stalnom dodiru s njime pišući tu knjigu: u neku ruku, kao i tolikim drugima, Mladen Lazić mi je bio prosvjetiteljski učitelj.

Sumnjam da sam mu se ikad dostatno zahvalio za njegov *de facto* neobjavljeni rad iz g. 1981. *Radništvo i samoupravljanje*, s anketom među radnicima Zagreba i Beograda, koji mi je ljubezno dao kao tiskopis (sada je nasreću dostupan kao *Prilog istoriji izgubljenog vremena*, 2021). Radovi te vrste u SFRJ brojali su se na prstima jedne ruke jer nisu bili od interesa niti zapadnim medijima niti jugoslavenskim vladarima. U njemu se još živo sjećam podatka da su radnici na pitanje „je li radnička klasa cijenjena“ odgovorili uglavnom „da,“ a na pitanje „da li biste željeli da vaš sin bude radnik“ uglavnom „ne“! Danas bih pozvao u pomoć La Rochefoucauldovu maksimu da je hipokrizija danak koji porok plaća vrlini. Dakako u ciničkom kapitalizmu, kao onome o kojemu je Lazić pisao nakon 1999, taj se danak više ne plaća.

Valja dakle istaći da sam izabrao za ovaj svoj prilog Festschriftu o Laziću jedan tekst o Marxu kako bih ukazao na ono možda najvažnije što dijelim sa njim i što danas riskira da bude potcijenjeno, naime stalno čitanje i ogromno uvažavanje Marxovog rada i dominantne „tople struje“ u istome. Karlek Marx, kako ga od milja nazivam, zborovođa je svih kasnijih pjevova o mučnom hodu ljudskog roda do spasa pune ekonomsko-političke slobode. Međutim ovo uvažavanje može biti plodno samo ako ga ne čitamo kao Talmud nego, slijedeći njegovu jasnu uputu, kao *metodu* koja se mora primijeniti na historijski odgovoran način, dakle *mutatis mutandis*: mijenjajući što treba mijenjati. Politički, Marx je po svoj prilici najvažniji filozof Evrope nakon Aristotela i Tome Akvinskoga, filozofski valja ga tretirati kao svakog stvaraoca -- donekle shvaćanjem Marxovih granica a ponajviše realizacijom da živimo otprilike četiri materijalne i idejne epohe nakon njegove. U kompjuterskom rječniku, njegov je sustav bio plodan do Lenjina ali je nedovoljan nakon Forda, Staljina i Hitlera, da ne kažem Gödela i Kafke: treba da ga zamijenimo obnovljenim, nadajmo se poboljšanim, marksizmom 2.0. Za mene to valja uključivati i dinamički spojene posude koje sam koristio kao naslov jedne svoje knjige: komunizam i poeziju.

Na kraju: ovaj moj prilog koristi dvije varijante srpskohrvatskog ili hrvatskosrpskog jezika. Prva dva dijela prevedena su s engleskoga u Beogradu, te sam veseo da je na ekavici i po normama srpskog književnog jezika. Zaključni treći dio napisao sam izravno na ijekavici i po normama hrvatskog književnog jezika. Vjerujem da to širokogrudnom Laziću, koji je oko 15 godina živio i radio u Zagrebu neće smetati. A biografski valja dodati da je on zagrebački zet kao što sam ja, Zagrepčanin rodnom i odgojem, tuzlanski zet. Jedno od najpogubnijih posljedica raspada Socijalističke Federativne Jugoslavije jest povlačenje nove vojne i carinske granice između srodnih naroda, slično onoj između rimske i bizantske crkvene vlasti pred tuce

stoljeća. Rad i život Mladena Lazića pokazuje da ima i drugih mogućnosti: *it ain't necessarily so* (Gershwin)

Neki od radova na koje se u dijelu 1-2. pozivam

Bezgranično obilje rasprava i pisanih radova o Marxu ovde je svedeno na savladivu meru: u doba interneta svako može da pronade reference na ponešto poznate pisce za samo nekoliko minuta. Ovo svođenje dovodi do više upućivanja na moje ranije radove nego što bih to želio.

Balibar, Etienne. *La philosophie de Marx*. La Découverte, 1993.

Bellinazzi, Paolo. *Forza e materia nel pensiero di Marx ed Engels*. Angeli, 1984.

Daly, Herman E., i John B. Cobb, Jr. *For the Common Good*. Beacon P, 1994.

Dussel, Enrique. *Un Marx sconosciuto*. Ed. A. Infranca. manifestolibri, 1999 [original na španskom 1988].

Engels, Friedrich, i Karl Marx. *Sveta porodica*. Prev. S. Ristić. Kultura, 1964.

Fromm, Erich. *Marx's Concept of Man*. Ungar, 1961, www.marxists.org/archive/fromm/works/1961/man

Hall, Stuart. "Marx's Notes on Method: A 'Reading' of the 1857 Introduction." U of Birmingham, 1974.

Iacono, Alfonso Maurizio. *The History and Theory of Fetishism*. Prev. E. MacDonald et al. Palgrave Macmillan, 2016.

Lukács, Georg. *Der junge Hegel*. Aufbau V., 1954.

Marx, Karl, i Friedrich Engels. *Das Kapital*, Bd. 3. *Werke*, Bd. 25. Ed. F. Engels. Dietz V., 1979.

---. *Nemačka ideologija*. Prev. O. Kostrešević. *Dela*, tom 6. Prosveta, 1974,

---. *Osnovi kritike političke ekonomije*. Prev. M. Petrović et al. *Dela*, Tom 19-20. Prosveta, 1974,

---. *Teorije o višku vrednosti*. Prev. M. Fran. *Dela*, tom 24-5. Prosveta, 1974,

[Vidi i Engels gore.]

Morris, William. *Useful Work vs. Useless Toil*. Socialist League, 1886.

Sánchez Vázquez, Adolfo. *Art and Society*. Monthly R P, 1973 [original na španskom 1965].

Suvin, Darko. *Defined by a Hollow*. P. Lang, 2010.

---. "Illuminating Freedom and Knowledge in *Das Kapital*: Notes on Aristotle, Leibniz, and Spinoza." *International Critical Thought* 11.1 (2021): 120-29.

---. "Introductory Pointers toward an Economics of Physical and Political Negentropy." *Proceedings of the Herakleion 2010 IIPPE Conference*, www.iippe.org/wiki/images/e/ee/CONF_ENV_Suvin.pdf ; prešt. u: Suvin. *In Leviathan's Belly*. Borgo P & Wildside P, 2012, 331-49.

Williams, Raymond. *Marxism and Literature*. Oxford UP, 1977.